

УДК 343.331:343.13:343.985.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.89>

СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ ТА ЦИВІЛЬНИМ НАСЕЛЕННЯМ

Бурнос О.О.,*аспірант науково-дослідної лабораторії
з проблем криміналістичного забезпечення
та судової експертології ННІ № 2,
Національна академія внутрішніх справ*

Бурнос О.О. Способи вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням.

Вказується, жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням є воєнним злочином та грубим порушенням правових норм у межах як вітчизняного, так і міжнародного законодавства. Водночас, серед кримінальних правопорушень, вчинюваних рашистами на окупованих територіях, такі діяння є наймасовішими та такими, що спричинили найбільше жертв.

У статті на основі аналізу емпіричних та наукових джерел встановлені та досліджені способи вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням. Акцентовано, що криміналістична характеристика злочину є важливою складовою методики розслідування, а спосіб вчинення, як ключовий елемент криміналістичної характеристики, виявляє тісні кореляційні зв'язки з іншими її складовими. Так, способи та особливості дій рашистських військових злочинців значною мірою визначалися обстановкою воєнного конфлікту: після перших поразок на фронті діяння російських військових набули особливої жорстокості та масового характеру. Залежно від мотивації дій злочинця, виявлено такі способи вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням: застосування фізичного та/або психологічного насильства під час незаконного заволодіння майном потерпілих; тортури та катування під час допитів та обшуків; дії, спрямовані на придушення опору місцевого населення; вбивства з метою приховання слідів інших злочинів; сексуальне насильство; незаконне позбавлення волі. Встановлено, що жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням може виявлятися як у діях (катування, тортури, фізичне, сексуальне, психологічне насильство та ін.) так і бездіяльності (незабезпечення належних умов утримання, ненадання необхідної медичної допомоги, відсутність доступу до харчування, питної води і туалету тощо). Висновано, що спосіб вчинен-

ня та рівень жорстокості злочинів визначався суб'єктивним складом російських воєнних підрозділів, зокрема найбільш агресивно та жорстоко поводити себе військовослужбовці – вихідці з північно-кавказького, далекосхідного та сибірського регіонів росії.

Ключові слова: воєнний злочин, розслідування, криміналістична характеристика, спосіб вчинення, документування.

Burnos O.O. Ways of committing cruel treatment of prisoners of war and civilian population.

It is indicated that cruel treatment of prisoners of war and civilians is a war crime and a gross violation of legal norms within the limits of both domestic and international legislation. At the same time, among the criminal offenses committed by the Rashists in the occupied territories, such acts are the most massive and cause the most victims.

In the article, based on the analysis of empirical and scientific sources, the methods of committing cruel treatment of prisoners of war and civilian population are established and researched. It is emphasized that forensic characterization of a crime is an important component of investigation methodology, and a method of commission, as a key element of forensic characterization, reveals close correlations with its other components. Thus, the methods and features of the actions of racist war criminals were largely determined by the situation of the military conflict: after the first defeats at the front, the actions of the Russian military took on a particularly brutal and mass character. Depending on the motivation of criminal's actions, the following methods of cruel treatment of prisoners of war and civilian population were found: use of physical and/or psychological violence during the illegal seizure of victims' property; torture and torture during interrogations and searches; actions aimed at suppressing the resistance of the local population; murders for the purpose of concealing traces of other crimes; sexual violence; illegal deprivation of liberty. It was established that the cruel treatment

of prisoners of war and civilian population can be manifested both in actions (torture, physical, sexual, psychological violence, etc.) and inaction (failure to provide adequate conditions of detention, failure to provide necessary medical care, lack of access to food, drinking water and toilet, etc.). It was concluded that the method of committing and the level of brutality of the crimes was determined by the subject composition of the Russian military units, in particular, the most aggressively and cruelly behaved military personnel – natives of the North Caucasus, Far Eastern and Siberian regions of Russia.

Key words: war crime, investigation, forensic characteristics, method of commission, documentation.

Постановка проблеми. Жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням є воєнним злочином та грубим порушенням правових норм у межах як вітчизняного, так і міжнародного законодавства. Водночас, серед кримінальних правопорушень, вчинюваних рашистами на окупованих територіях, такі діяння є наймасовішими та такими, що спричинили найбільше жертв. Розслідування цих деліктів є ускладненим: воєнний стан зумовлює суттєві безпекові загрози; існує необхідність налагодження ефективної взаємодії з представниками різних правоохоронних та військових структур, громадських організацій (в т.ч. міжнародних); потреба у залученні широкого кола спеціальних знань; урахування під час здійснення провадження вимог міжнародного гуманітарного права для подальшого розгляду справи у міжнародних судових інстанціях; втрата значної кількості слідів злочину внаслідок тривалого проміжку часу між його вчиненням та початком розслідування; відсутність підозрюваного (свідків) тощо. Крім того, досвід розслідування таких проваджень у вітчизняних слідчих до початку повномасштабного вторгнення був незначним, а методичне забезпечення – практично відсутнє. Уявляється, що вироблення якісного методичного підґрунтя розслідування жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням, з урахуванням аналізу вже існуючої практики та наукових праць з даної тематики, сприяло б значному підвищенню ефективності таких розслідувань та уможливило створення належного доказового підґрунтя для притягнення до відповідальності винних.

Невід'ємною частиною методики розслідування є криміналістична характеристика злочину, що являє собою своєрідну інформаційну модель, втілену у певну структуру, та є результатом вивчення й узагальнення типових ознак певного виду злочинів. Водночас серед елементів криміналістичної характеристики ключовим є спосіб

вчинення – головна якісна характеристика діяльності злочинця, яка виявляє тісні кореляційні зв'язки з іншими елементами злочинної події.

Мета дослідження. За результатами вивчення емпіричних та наукових джерел встановити способи вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням для вироблення ефективного методичного підґрунтя розслідування таких воєнних злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення проблемних аспектів розслідування воєнних злочинів, цілком очевидно, наразі є вкрай актуальним та затребуваним. Дана проблематика стала предметом вивчення широкого кола науковців, зокрема різні її аспекти досліджували Р. Авраменко, Н. Антонюк, І. Басиста, В. Базелюк, І. Берднік, Ю. Белоусов, М. Бондаренко, О. Броневицька, А. Вознюк, І. Гловюк, Ю. Дмитрик, О. Дуфенюк, І. Жук, В. Загородній, Ю. Гресь, К. Задоя, Н. Зелінська, М. Гнатовський, О. Капліна, Ю. Коміссарчук, Н. Кононенко, Є. Крапивін, О. Лазукова, І. Марчук, В. Михайленко, В. Навроцький, М. Пашковський, М. Піддубна, В. Пилипенко, О. Пчеліна, О. Римарчук, В. Сандул, О. Сенаторова, М. Смирнов, О. Таран, І. Татарин, Г. Тетерятник, Г. Уткіна, Т. Фоміна, М. Хавронюк, О. Червякова, А. Шульженко та інші. Втім наукові роботи в межах визначеної проблематики і надалі лишаються актуальним, адже зважаючи на кількість вчинених і, на жаль, вчинюваних таких злочинів, їх розслідування ще довго залишатиметься одним з пріоритетних напрямків діяльності слідчих органів.

Виклад основного матеріалу. Жорстоким поводженням слід вважати будь-яку протиправну поведінку (дію або бездіяльність) щодо військовополоненого чи цивільної особи, яка супроводжується насильством над ними або приниженням їх честі та гідності, зокрема: катування; нелюдське поводження (в тому числі медичні, біологічні, наукові експерименти); фізичне каліцтво; умисне заподіяння сильних страждань чи серйозних тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю; вилучення органів і тканин людини; використання військовополоненого для виконання небезпечних і примусових робіт [1, с. 31].

У криміналістичному аспекті класифікувати воєнні злочини, пов'язані зокрема з жорстоким поводженням, за способом вчинення намагалися О.В. Пчеліна і В.Б. Пчелін. Так, вчені виокремлюють: воєнні злочини, пов'язані з сексуальним насильством; воєнні злочини, пов'язані з катуванням осіб чи іншим нелюдським поводженням; воєнні злочини, пов'язані із заподіянням шкоди здоров'ю; воєнні злочини, пов'язані з незаконним позбавленням волі; воєнні злочи-

ни, пов'язані із незаконною депортацією; воєнні злочини, пов'язані із взяттям заручників; воєнні злочини, пов'язані з умисним вбивством; воєнні злочини, вчинені з використанням отруйної зброї; воєнні злочини, пов'язані зі знищенням/привласненням майна тощо [2, с. 337].

Під час дослідження емпіричних матеріалів ми звернули увагу на те, що спосіб та характер жорсткого поводження з військовополоненими та цивільним населенням тісно корелюється з обстановкою вчинюваних воєнних злочинів. Так, на початку широкомасштабного вторгнення рф в Україну випадки жорсткого поводження з цивільним населенням частіше відбувалися стихійно, в момент безпосереднього контакту підрозділів рф з місцевими мешканцями окупованих територій. Наявна велика кількість повідомлень про спонтанно вчинені позасудові страти цивільних, випадки жорсткого поводження і тортур, зґвалтувань тощо [3]. Таке поводження представників підрозділів рф могло бути зумовлене, зокрема вкрай негативною реакцією місцевих мешканців на окупантів (які розраховували на зовсім іншу зустріч). Крім того, напади на цивільних могли бути реакцією росіян на несприятливу ситуацію на полі бою і воєнні злочини проти місцевих мешканців могли бути намаганням «відплати» за військові поразки рашистів на фронті [4, с. 22]. Потерпілі та свідки цих злочинів відзначають загальну дезорганізованість російських військ, відсутність чіткої координації дій, а також визначених правил поводження з цивільним населенням. Спосіб вчинення та рівень жорстокості злочинів також прямо корелювався з суб'єктивним складом російських воєнних підрозділів. Як відомо, найбільш агресивно та жорстко поводити себе військовослужбовці – вихідці з північно-кавказької, далекосхідної та сибірської частин росії («буряти», «кавказці» тощо).

В подальшому, після окупації окремих територій, тортури щодо цивільного населення застосовувались як елемент ширшої політики виявлення громадян, нелояльних до окупації, також придушення цивільного спротиву [4, с. 20]. Змінювались і суб'єкти вчинення досліджуваного злочину: крім військовослужбовців ЗС рф, їх вчиняли представники окупаційних адміністрацій, реорганізованих «органів поліції», представники ФСБ та інші представники окупаційного режиму. Спосіб вчинення жорсткого поводження почав подекуди охоплювати підготовчий етап, зокрема будівництво розгалуженої мережі місць незаконного тримання, допитів і катувань (як це відбулося на Харківщині і Херсонщині), а також етап приховання слідів злочинів (масові поховання, спалення жертв тощо).

Як відомо, особливості та характер злочинних дій визначає мотивація. У цьому аспекті

слушною є думка А.К. Мірошниченка про те, що успішна протидія злочинам можлива лише в тому випадку, якщо з достатньою повнотою будуть виявлені внутрішні механізми злочинної поведінки та, насамперед, її мотиви [5, с. 83]. Аналіз кримінальних проваджень, а також інших емпіричних матеріалів щодо жорсткого поводження з військовополоненими та цивільним населенням дозволив систематизувати досліджувані злочинні дії відповідно до їх мотивів. Розгляньмо їх більш детально.

Застосування фізичного та/або психологічного насильства під час незаконного заволодіння майном потерпілих. Російська окупація відзначилась масовими випадками незаконного привласнення майна цивільних українців. Такі злочини часто супроводжувались насильством і погрозами.

Приклад. ОСОБА_4 (військовослужбовець рф), усвідомлюючи, що перед ним цивільна особа, вчинив дії, спрямовані на приниження честі та залякування. Наказав ОСОБА_8 лягти на підлогу, після чого, відрізавши ножом шнур від праски, зв'язав ОСОБА_8 руки в положенні за спиною, наказав лежати в такому положенні на підлозі та з метою демонстрації своєї зверхності та приниження честі останнього, а також задля залякування та для подолання будь-якого спротиву, здійснив декілька пострілів із вогнепальної зброї в стелю та підлогу будинку біля голови ОСОБА_8, після чого став вимагати від останнього передати йому матеріальні цінності та мобільний телефон [6].

Застосування тортур та катувань під час допитів та обшуків. У свідченнях, зібраних після березня 2022 року, близько 60 % опитаних підтвердили, що насильство (жорстоке поводження чи тортури) так чи інакше були пов'язані з допитами або іншими формами отримання інформації. Тортури вчинялись в момент допиту або передували йому [4, с. 44].

Такі злочини вчинялись як щодо військовополонених, так і щодо цивільного населення. Зокрема, місцевих мешканців допитували з метою виявлення інформації про осіб, причетних до участі в АТО, служби в теробороні, ЗСУ, правоохоронних структурах тощо. Метою таких допитів було також виявлення громадян з чіткою проукраїнською позицією, представників місцевого самоврядування та ін.

Приклад. Розслідуванням встановлено, що обвинувачений у березні 2022 року, перебуваючи в окупованому селі Мокрець, спільно з іншими російськими військовими взяли у полон двох мирних мешканців, які не мали зброї та не брали участі у бойових діях. Обвинувачений вимагав від чоловіків надати інформацію стосовно інших проукраїнські налаштованих мешканців села, військовослужбовців ЗСУ та бійців теробо-

рони. Не отримавши необхідних даних, окупант вдягнув тактичні рукавиці з пластиковими вставками та бив потерпілих по обличчю і голові. За його наказом полонені зняли з себе весь одяг, після чого їх продовжили бити та змусили спуститися до підвалу [7].

Варто звернути увагу на те, що мотивом допитів із застосуванням тортур та катувань, крім отримання інформації, є також залякування і приниження одночасно [8, с. 264].

Дії, спрямовані на придушення опору місцевого населення. Головною метою таких воєнних злочинів було шляхом застосування фізичного та/або психологічного насильства змусити мешканців окупованих територій не чинити спротив, погодитися з приходом нового режиму, а подекуди – підтримувати та надавати допомогу окупантам. Жертвами таких злочинів найчастіше ставали місцеві мешканці – колишні військовослужбовці; учасники АТО/ООС; співробітники силових структур; проукраїнські налаштовані цивільні мешканці (готові до активного чи пасивного спротиву; так звані «коригувальники вогню»); представники органів місцевої влади і місцевого самоврядування; цивільні волонтери [4, с. 31-32]. Втім, потерпали від таких дій росіян і звичайні українські громадяни, які не виказували жодних політичних міркувань.

Вбивства з метою приховання слідів інших злочинів. Жертвами вбивств, вчинених представниками держави-агресора ставали потерпілі від сексуального насильства, розбоїв, грабежів, катувань тощо. Відомі також випадки вбивств батьків через депортацію та вивезення в порушення звичаїв війни їхніх дітей з метою подальшого можливого усиновлення бездітними батьками, які проживають на території росії, вбивства військовополонених тощо [9, с. 357].

Приклад. 18 березня у окупованому селі Вишневе Чернігівської області, російські військові під час пошуку осіб, причетних до нападу на один із їхніх конвоїв, здійснили захоплення трьох місцевих мешканців. Жертвам зв'язали руки за спиною, зав'язали очі й жорстоко били протягом трьох днів, після чого їх розстріляли та поховали в неглибокій могилі. Одному з потерпілих вдалося вибратися з могили живим і втекти до найближчого населеного пункту, його свідчення стали основою для кримінального провадження. Під час огляду тіл були виявлені вогнепальні поранення голови, травми, спричинені ударами тупих предметів, а також перерізання горла [10].

Застосування сексуального насильства. Варто відзначити, що сексуальне насильство, випадки якого носили подекуди масовий характер на окупованих територіях, не завжди вчинялося виключно з метою задоволення сексуальних потреб. Дослідники стверджують, що сексуаль-

не насильство проти цивільного населення в Україні часто є цілеспрямованою тактикою, яку використовують військові, і в російській армії немає чітких інструкцій заборони сексуального насильства проти цивільних осіб. Метою застосування такої тактики є терор українського населення та його підкорення [11].

Доказом цього є зокрема те, що сексуальні акти насильства вчиняються росіянами щодо українців, не зважаючи на їхню стать, вік, статус тощо. Росія використовує таке насильство в якості психологічної зброї, способу залякування цивільного населення на тимчасово окупованих територіях, інструмента приниження та придушення опору українського народу, а також для тортур військовополонених.

Варто також виокремити такий спосіб вчинення жорстокого поводження, як *викрадення людини*. Незаконне позбавлення волі вчинялося з різною метою і могло бути етапом реалізації іншого способу, зокрема, придушення опору, проведення допиту або вчинення сексуального насильства. У багатьох випадках представники російської влади затримували людей без будь-яких вагомих на те підстав, а з огляду на наявність родичів в українських силових чи правоохоронних органах, відмова від співпраці, участь у акціях протесту проти окупації, проукраїнські погляди чи наявність певних видів та-тувань [12].

Приклад. ОСОБА_6, спільно з іншими військовослужбовцями рф, усвідомлюючи, що ОСОБА_4 цивільна, наказав їй вийти на вулицю та сісти до броньованого автомобіля, після чого відвезли ОСОБА_4 до іншого місця, де допитували її з приводу розташування ЗСУ та звинувачували у шпигунстві на їхню користь.

Не отримавши необхідних відомостей, ОСОБА_6 разом з іншими військовослужбовцями, на автомобілі ЗС рф помістили ОСОБА_4 до погребу, де утримували до 30.03.2022 без дотримання санітарних та температурних умов, належного харчування та питної води, при цьому ОСОБА_6 постійно застосовував до ОСОБА_4 психологічний тиск, погрози фізичного та сексуального насильства [13].

Відомі також випадки незаконного утримання одночасно значної кількості людей. Такі ув'язнення мали декілька цілей: залякування, придушення опору, вчинення інших злочинів щодо окремих ув'язнених (катувань, фізичного, психологічного або сексуального насильства). Захоплені зазвичай утримувались в жахливих умовах: без освітлення, опалення, належного харчування та можливості задовольнити елементарні потреби, з порушенням усіх санітарних вимог. Багато з ув'язнених, особливо хворі та літні люди, не переживали такого полону.

Приклад. У с. Ягідному Чернігівської області

(село перебувало в окупації з 3 по 30 березня 2022 р.) російські військовослужбовці ув'язнили місцевих мешканців у підвалі школи, в той час як самі захопили перший поверх тієї ж будівлі під свій штаб. У тісний та задушний підвал розміром 197,6 кв. м. зігнали 365 цивільних осіб, серед яких 70 неповнолітніх. Наймолодшій дитині було лише півтора місяці. Через нелюдські умови утримання та відсутність доступу до медичної допомоги, у підвалі померли 11 людей, тіла яких не дозволяли похоронити. Ці звірства були зафіксовані Незалежною міжнародною комісією з розслідування порушень в Україні [12].

Якщо в якості критерію класифікації злочинів, пов'язаних з жорстким поводженням щодо військовополонених та цивільного населення розглядати безпосередній характер дій, через вчинення яких реалізовувався злочинний умисел, то можна виокремити наступні основні їх види: нанесення тілесних ушкоджень різного ступеню (катування); вбивство; сексуальне насильство; психологічне насильство; викрадення (незаконне позбавлення волі); нелюдське поводження та ін. Варто додати, що ці дії під час вчинення досліджуваного злочину можуть поєднуватись в різних комбінаціях та бути різними етапами однієї злочинної події.

Розподіл способів вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням можливий також на дії (катування, тортури, фізичне, сексуальне, психологічне насильство та ін.) та бездіяльність (незабезпечення належних умов утримання, ненадання необхідної медичної допомоги, відсутність доступу до харчування, питної води і туалету тощо).

Окрему увагу варто приділити способам жорстокого поводження, що застосовувались щодо військовополонених. Каткування застосовувались з метою отримання інформації про українські збройні сили, отримання зізнань, примусу жертв до співпраці або для покарання. Тортури зазвичай поєднувались з тривалими допитами. Жертвам часто зв'язували руки чи надягали наручники, зв'язували ноги, закривали очі капюшоном або зав'язували стрічкою, одягали мішки або щось з речей на голову. За словами деяких колишніх ув'язнених, російська влада називала їх «нацистами», «фашистами» і «терористами» і змушувала їх проходити «сесії з денацифікації», що склалися з жорстоких побоїв. Нападники завдавали сильного фізичного та душевного болю і страждань. У перші тижні збройного конфлікту, під час перебування у тимчасових місцях утримання в Україні, жертви розповідали про побиття прикладами або кийками, застосування до них електрошокерів, згвалтування та тривале перебування на холоді. У деяких випадках катування супроводжувалися стратами. На територіях, що перебували під тривалим

контролем росії, та в більш постійних місцях ув'язнення застосовувалися додаткові методи тортур. Одним із таких методів було ураження електричним струмом за допомогою військового телефону, відомого як «тапiк», підключеного до електричного кабелю з затискачами на ногах, пальцях або статевих органах чоловіків. Нападники називали це «дзвінком Леніну» або «дзвінком Путіну». Інші методи включали підвішування затриманих до стелі зі зв'язаними руками – «поза папуги», задушення кабелями, удушення поліетиленовими пакетами чи протигазами, згвалтування та інше сексуальне насильство. Жертви стали свідками смерті співув'язнених після жорстоких тортур [12].

Висновки. Спосіб вчинення злочину, як ключовий елемент криміналістичної характеристики, який тісно корелюється з іншими її елементами, підлягає ґрунтовному дослідженню з метою вироблення ефективної методики розслідування. За мотивом, як основним чинником, що визначає характер злочинних дій, можна виокремити наступні способи вчинення жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням: застосування фізичного та/або психологічного насильства під час незаконного заволодіння майном потерпілих; тортури та катування під час допитів та обшуків; дії, спрямовані на придушення опору місцевого населення; вбивства з метою приховання слідів інших злочинів; сексуальне насильство, яке, крім задоволення сексуальних потреб, є елементом тактики терору українського населення; незаконне позбавлення волі, як окремий спосіб, так і етап реалізації іншого способу (придушення опору, проведення допиту, вчинення сексуального насильства тощо).

Очевидно, що вище визначений перелік способів жорстокого поводження з військовополоненими та цивільним населенням не є остаточним. Відтак перспективними напрямками подальших наукових розвідок можуть стати наступні дослідження елементів криміналістичної характеристики означених злочинів з метою вироблення дієвої методики їх розслідування для формування якісної доказової бази та притягнення до відповідальності винних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кваліфікація та розслідування порушення законів і звичаїв війни : наук.-практ. посіб. / А.А. Вознюк, І.В. Жук, О.В. Таран, С.С. Чернявський та ін.; за заг. ред. В.В. Чернея, М.С. Цуцкірідзе, А.А. Вознюка. Київ : Норма права, 2023. 326 с.
2. Пчеліна О.В., Пчелін В.Б. Криміналістична класифікація воєнних злочинів. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєн-*

- ного стану : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25 листоп. 2022 р.). Харків : ХНУВС, 2022. С. 334–338.
3. Вбивства цивільних осіб: свавільні страсти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській і Сумській областях у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну / Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, грудень 2022 року. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2022-12/2022-12-07-OHCHR-Thematic-ReportKillings-UKR_0.pdf.
 4. Катування та жорстоке поводження з цивільним населенням на українських територіях, які перебували під російською окупацією (на прикладі Київської, Харківської та Херсонської областей): аналітичний звіт / Б. Петруньок, О. Гнатюк, Т. Печончик; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. 64 с.
 5. Мирошниченко А.К. Помста як мотив вчинення злочину. *Держава та регіони. Серія: право*. 2016. № 2(52). С. 82–84.
 6. Вирок Броварського міськрайонного суду Київської області від 15 серпня 2023 року у справі № 361/6215/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112819115>.
 7. Жорстоке поводження з населенням – судитимуть офіцера «миротворчої» бригади РФ. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zorstoke-povodzennya-z-naselennyam-suditimut-oficera-mirotvorcoyi-brigadi-rf>.
 8. Шульженко А.В. Проблеми доказування об'єктивної сторони у злочинах про порушення законів і звичаїв війни. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. Е.О. Дідоренка*, 2022, 2. С. 261–270.
 9. Сиводєд І.С. Особливості розслідування умисних вбивств під час проведення бойових дій на окупованих територіях України. *Кримінально-процесуальне право та криміналістика*. С. 357–363. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.51>.
 10. Вибрався з братської могили: 33-річний Микола з-під Чернігова вижив після розстрілу. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/styler/vybralsya-bratskoj-mogily-33-letnij-nikolay-1652883389.html>.
 11. Армія РФ застосовує сексуальне насильство як тактику – звіт. <https://www.dw.com/uk/armia-rf-vikoristovue-seksualne-nasilstvo-nad-ditmi-ak-taktiku-doslidzenna/a-68331059>.
 12. Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf.
 13. Вирок Бобровицького районного суду Чернігівської області від 24 листопада 2022 р. у справі № 729/574/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107481395>.